

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 2, pp. 107–120

DOI 10.15421/26200210

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94(477)«1939/1942»

**Радянські репресії проти
 духовенства і віруючих
 Дніпропетровщини у 1939–1942 рр.**

О. В. Бойко

кандидат історичних наук, доцент

ORCID: 0000-0002-7402-3155

Researcher ID: AAM-3479-2020

boyaoleg@ukr.net

*Дніпровський національний університет
 імені Олеся Гончара
 проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро, Україна, 49010*

Анотація. Дослідження виконане в річці загальної проблематики історії державно-церковних відносин за умов радянської тоталітарної системи. Тривалий час у сучасній історіографії не приділялася належна увага антирелігійній політиці в СРСР у 1939–1941 рр. – як на загальному, так і регіональному рівнях. Більшість дослідників оминала сюжети, пов'язані з репресивною політикою щодо служителів культу в наступні після «великого терору» роки, а дехто навіть зазначав про лібералізацію курсу радянського керівництва у галузі релігії та церкви напередодні німецько-радянської війни, яка розпочалася в червні 1941 р. *Мета дослідження* полягає у висвітленні політичних репресій проти служителів релігійних

культів і віруючих різних християнських конфесій Дніпропетровської області в 1939–1942 рр. *Методи дослідження:* проблемно-хронологічний, історико-генетичний, історико-порівняльний, аналізу, синтезу. *Основні результати роботи:* висвітлено процес підготовки та подальшої реалізації репресій духовенства і активних віруючих різних релігійних груп Дніпропетровщини в 1939–1942 рр.; встановлено поіменно десятки засуджених служителів культу і «сектантів»; визначено характер обвинувачень, особливості винесених вироків; показано перебіг сфабрикованих органами НКВС колективних справ щодо православного духовенства; проаналізовано зміни репресивних заходів влади у зв'язку з німецько-радянською війною; доведено безупинність державного антирелігійного курсу і застосування терору аж до 1942 р. включно. *Оригінальність роботи* полягає у використанні й аналізі численних раніше не відомих архівних документів, що, у свою чергу, посприяло розкриттю сформульованої проблеми. *Практичне значення:* попри регіональну обмеженість дослідження, матеріали статті будуть корисні не лише краєзнавцям, але й історикам церкви для подальшої наукової розробки проблематики в окреслених хронологічних межах. *Тип статті:* описовий.

Ключові слова: Терор; Церква; Християни; Релігійна група; Секта.

Надійшла до редколегії 02.05.2020

Прорецензована 28.08.2020

Рекомендована до друку 01.11.2020

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 2, pp. 107–120

DOI 10.15421/26200210

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94(477)«1939/1942»

Советские репрессии против духовенства и верующих Днепропетровщины в 1939–1942 гг.

О. В. Бойко

кандидат исторических наук, доцент

ORCID: 0000-0002-7402-3155

Researcher ID: AAM-3479-2020

boyaoleg@ukr.net

*Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара*

проспект Гагарина, 72, м. Дніпро, Україна, 49010

Аннотация. Исследование выполнено в русле общей проблематики истории государственно-церковных отношений в условиях советской тоталитарной системы. Долгое время в современной историографии не уделялось надлежащего внимания антирелигиозной политике в СССР в 1939–1941 гг. – как на общем, так и региональном уровнях. Большинство исследователей обходило стороной сюжеты, связанные с репрессивной политикой относительно служителей культа в последующие после «большого террора» годы, а некоторые даже отмечали либерализацию курса советского руководства в сфере религии и церкви накануне немецко-советской войны, которая началась в июне 1941 г. *Цель исследования* заключается в освещении политических репрессий против служителей религиозных культов

и верующих различных христианских конфессий Днепропетровской области в 1939–1942 гг. *Методы исследования:* проблемно-хронологический, историко-генетический, историко-сравнительный, анализа, синтеза. *Основные результаты работы:* освещен процесс подготовки и дальнейшей реализации репрессий духовенства и активных верующих различных религиозных групп Днепропетровщины в 1939–1942 гг.; поименно установлены десятки осужденных служителей культа и «сектантов»; определен характер обвинений, особенности вынесенных приговоров; показан ход сфабрикованных органами НКВД коллективных дел касательно православного духовенства; проанализированы изменения репрессивных мероприятий властей в связи с немецко-советской войной; доказана непрерывность государственного антирелигиозного курса и применение террора вплоть до 1942 года включительно. *Оригинальность работы* заключается в использовании и анализе множественных ранее не известных архивных документов, что, в свою очередь, способствовало раскрытию сформулированной проблемы. *Практическое значение:* несмотря на региональную ограниченность исследования, материалы статьи будут полезны не только краеведам, но и историкам церкви для дальнейшей разработки проблематики в очерченных хронологических рамках. *Тип статьи:* описательный.

Ключевые слова: Террор; Церковь; Христиане; Религиозная группа; Секта.

Поступила в редколлегию 02.05.2020

Прорецензирована 28.08.2020

Рекомендована в печать 01.11.2020

LCC DK508

Soviet repressions against the clergy and believers of the Dnepropetrovsk region in 1939–1942

O. V. Boiko

Ph. D. (History), Associate Professor

ORCID: 0000-0002-7402-3155

Researcher ID: AAM-3479-2020

boyaoleg@ukr.net

*Oles Honchar Dnipro National University
72 Gagarin avenue, Dnipro, 49010, Ukraine*

Abstract. The study is carried out in line with general problems of the history of state-church relations in the conditions of the Soviet totalitarian system. For a long time modern historiography did not pay proper attention to anti-religious politics in the USSR in 1939–1941, both at general and regional levels. Most scholars avoided themes related to repressive policy regarding worshipers in the years following the «Great Terror», and some even noted the liberalization of the course of the Soviet leadership in the field of religion and church on the eve of the German-Soviet war, which began in June 1941. *The purpose of the study* is to highlight political repressions against the clergy and believers of various Christian denominations

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 2, pp. 107–120

DOI 10.15421/26200210

<http://www.uha.dp.ua>

in Dnipropetrovsk region in 1939–1942. *Research methods:* problem-chronological, historical-genetic, historical-comparative, analysis, synthesis. *The main results* of the work: the process of preparation and further implementation of repressions of the clergy and active believers of various religious groups of Dnipropetrovsk region in 1939–1942 is highlighted; dozens of convicted worshipers and «sectarians» are identified by name; nature of accusations and peculiarities of imposed sentences are determined; the course of collective cases fabricated by the NKVD bodies against the Orthodox clergy is shown; repressive measures of the authorities in the initial period of the German-Soviet war are analyzed; the continuity of the state anti-religious course and the use of terror until 1942 is proved. *The originality* of the work is in the use and analysis of numerous previously unknown archival documents which helped to disclose the formulated scientific problem. *Practical value:* despite the regional limitations of the study, the materials of the article are useful not only to local historians, but also to church historians for further development of the problems in the outlined chronological framework. *Type of article:* descriptive.

Keywords: Terror; Church; Christians religious group; Sect.

Received 02.05.2020

Reviewed 28.08.2020

Accepted 01.11.2020

Постановка проблеми. Попри, здавалося б, всебічне вивчення і висвітлення процесу викорінення з радянського суспільства найменших проявів релігії, а також політичних репресій щодо її носіїв (духовенства і віруючих), і сьогодні залишається тло для наукової експертизи окремих сюжетів з історії державно-церковних відносин радянської доби. Принаймні додаткової актуальності додає розгляд і осмислення зазначеної проблематики в регіональному розрізі, що передбачає фокусування на конкретиці, деталях, дозволяє поіменно назвати і повернути із забуття окремі постаті, а для декого й віднайти в загальному мартирологу сталінського терору своїх рідних. На нашу думку, такою недостатньо висвітленою темою є репресії атеїстичної комуністичної влади проти служителів різних релігійних культів і віруючих Дніпропетровщини упродовж 1939–1942 рр.

Історіографія. Важко не погодитися з думкою дніпровського науковця Антонія Щелкунова про те, що тема репресій проти діячів православної церкви (а також інших релігійних груп. – Авт.) у зазначений період не лише на регіональному, а й загальноукраїнському рівні вивчена слабо (Щелкунов, А. А., 2019, с. 114). Значно більше дана проблематика висвітлена у працях російських істориків Ігоря Курляндського (Курляндский, И. А., 2008; Курляндский, И. А., 2011) та Андрія Савіна (Савин, А. И., 2008). Розглядаючи реалізацію репресивної політики безпосередньо на теренах Дніпропетровщини, варто назвати ґрунтовні дослідження Оксани Безносогої (Безносого, О. В., 2016) стосовно діяльності НКВС проти різних груп євангельських сповідань та Олега Бойка (Бойко, О. В., 2009; Бойко, О. В., 2014) щодо боротьби більшовиків з православною церквою в адміністративних кордонах області. Проте вони охоплюють лише 1920–1930-ті рр., де верхня хронологічна межа, в основному, збігається з періодом масових політичних репресій 1937–1938 рр. Мабуть, єдиним, кому вдалося вийти за ці часові рамки у висвітленні репресій проти церкви (щоправда, тільки православної), є А. Щелкунов (Щелкунов, А. А., 2017; Щелкунов, А. А., 2019). Дослідник оприлюднив низку «свіжих» архівних документів по Дніпропетровській області, фактично підтвердивши сформульовану російським істориком І. Курляндським думку про концептуальну незмінність антирелігійної політики в СРСР у 1939–1941 рр. Навіть попри те, що на тлі тотального терору 1937–1938 рр. подальші репресії в їх кількісному вимірі, дійсно, виглядають незначними і подеколи викликають оманливе враження ледь не зміни партійно-державного курсу в галузі релігії та церкви чи принаймні його суттєвої лібералізації. Послаблення терору проти православного духовен-

ства в цей період автор переважно пов'язує з реформуванням радянських каральних органів у рамках політичної кампанії зміцнення соціалістичної законності. З листопада 1938 р. хоч діяльність позасудових органів – «трійок» – не припинилася, більшість справ «церковників» і «сектантів» передавалася на розгляд обласних судів. Тому задля доведення розпочатих раніше слідчих справ проти «ворогів народу» до логічного кінця (винесення вироку) слід було радянським спецслужбам адаптувати методи ведення слідства до чинного кримінально-процесуального права, тобто дотримуватися бодай якогось вигляду законності.

Метою дослідження є розгляд політичних репресій проти служителів культів і віруючих різних християнських конфесій Дніпропетровської області в 1939–1942 рр.

Виклад основного матеріалу та результати. У 1937–1938 рр. по Дніпропетровській області, як і решті регіонів УРСР, прокотилася нечуваної сили хвиля «великого терору», пік якої припав на другу половину 1937 р. – першу половину 1938 р. Під молох масових репресій за цей період тут потрапило майже 30 тис. людей різних вікових, соціальних, етнічних і професійних груп (Ченцов, В. В., Архірейський, Д. В., 2007, с. 107). Серед них – служителі різних релігійних культів і віруючі. Прискоренню розправ над ними, як «антирадянськими елементами», яким були висунуті звинувачення у вигаданій спецслужбами контрреволюційній, антирадянській чи шпигунській діяльності, сприяв наказ голови НКВС УРСР від 5 жовтня 1937 р.: «...у найкоротший термін провести широку операцію з метою рішучого розгрому церковно-сектантських контрреволюційних кадрів». Усього під час «великої чистки» (1937–1938 рр.) у радянській Україні під слідством за різні злочини опинилося 7190 «церковників» і «сектантів» (1937 р. – 5380 чол., 1938 р. – 1810 чол.) (Нікольський, В. М., 2003, с. 153, 155). З-поміж них Дніпропетровським управлінням НКВС упродовж 1937 р. – першої половини 1938 р. було заарештовано 427 як діючих, так і колишніх служителів культу (1937 р. – 172 чол., перша половина 1938 р. – 255 чол.) (Ченцов, В. В., 1997, с. 229). Спочатку вони здебільшого відбували покарання у виправно-трудових таборах (ВТТ) від 5 до 10 років, але з листопада 1937 р. і в перші п'ять місяців 1938 р. за ті самі звинувачення переважна їх частина була розстріляна (Бойко, О. В., 2014, с. 100). Мученицьку смерть прийняли і православні архієреї, які в різні часи перебували на служінні в межах сучасної Дніпропетровської області: архієпископи – Георгій (Делієв), Онуфрій (Гагалюк), Даміан (Воскресенський), Костянтин (Дьяков), епи-

скопи – Антоній (Панкєєв), Порфирій (Гулевич), Макарій (Кармазін).

З другої половини 1938 р. симптоматичним стало зменшення кількості розглянутих «трійками» справ, а з кінця осені репресивний маховик призупинився. 17 листопада 1938 р. постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд та проведення слідства» вказувалися суттєві недоліки діяльності надзвичайних органів («трійок») – неповнота слідства через його спрощене ведення, слабка агентурна робота тощо. Відтепер арешти і вироки мали відбуватися лише з санкції судів, а після того як у грудні посаду наркома НКВС СРСР замість Миколи Єжова зайняв Лаврентій Берія, розпочався процес перегляду ще не приведених у виконання вироків. Решта вже готових до судового вердикту справ також мала бути приведена у відповідність до чинного радянського законодавства.

Подібний поворот до начебто дотримання соціалістичної законності історики пояснюють бажанням партійно-державної верхівки країни зняти відповідальність за криваві політичні розправи 1937–1938 рр. і перекласти всю провину за «великий терор» на керівництво НКВС. Такий підхід призвів до масштабних кадрових «чисток» у структурі даного наркомату – від керівництва до найнижчої ланки виконавців. Низку одіозних енкаведистів було заарештовано за фальсифікації справ «ворогів народу» і на Дніпропетровщині (Ченцов, В. В., Архирейський, Д. В., 2007, с. 107). Звільнення й арешти працівників відомства, які почалися ще в першій половині 1938 р., на певний час загальмували висунення обвинувачень у судовому порядку. Це було зумовлено двома причинами. По-перше, для тих, хто залишився на службі в НКВС, аби уникнути закидів у «фальсифікаціях» варто було прискіпливіше поставитися для підготовки обвинувачень. Для цього провина арештантів мала бути доведена «залізними» аргументами, бажано – визнанням своєї провини. По-друге, відбувалося масове оновлення кадрів усіх рівнів. Так, лише за перше півріччя 1938 р. на Дніпропетровщині кількість «молодняка» доходила до 40 % (Ченцов, В. В., Архирейський, Д. В., 2007, с. 107). За таких умов новоприбулим співробітникам потрібен був час, щоб набути необхідного досвіду для ефективного виконання своєї роботи.

Тим часом у в'язницях Дніпропетровської області перебували заарештовані раніше служителі культів і активні віруючі, яких репресивний маховик ще не встиг поглинути. Перебуваючи під слідством, вони ходили на допити, очні ставки зі свідками чи іншими підозрюваними у скоєнні антидержавних злочинів. Згодом, у 1939–1941 рр.

більшість із них буде засуджена і отримає вирoki. Щоправда, траплялися й винятки – поодинокі випадки звільнення з-під арешту активних віруючих, членів т. зв. «п'ятдесятки». Унаслідок дослідження справ у 1939 і 1940 рр. кількість звільнених «церковників» і «сектантів» у східних областях УРСР дорівнювала відповідно 58 і 19 осіб (Щелкунов, А. А., 2019, с. 119). Наприклад, у січні-квітні 1939 р. за відсутності будь-яких доказів було припинено провадження проти колгоспників с. Моїсєївка Криворізького району Леонтія Павлова і Петра Приходченка, звинувачених в участі у «контрреволюційній церковній організації» (Справка по архивно-слідственному делу № 430, арк. 392–392 зв.; Справка по архивно-слідственному делу № 445, арк. 393–393 зв.). У період 1939–1940 рр. по Дніпропетровській області були звільнені: чинний священник Олександр Травлєєв і двоє колишніх – Лев Петров і Семен Кашенко (Щелкунов, А. А., 2017, с. 80–81). Усі вони були заарештовані ще влітку 1938 р., але після листопадової постанови 1938 р. їхні справи були передані на дослідження. Зрештою, їхню провину довести так і не вдалося, тому постановами УНКВС у Дніпропетровській області в березні-квітні 1939 р. політичні в'язні отримали довгоочікувану свободу.

До речі, Олександр Травлєєв до моменту свого арешту був секретарем дніпропетровського архієпископа Володимира Злобіна і священником Лазаревської церкви у м. Дніпропетровську, яка розташовувалася на Севастопольському кладовищі. Це була єдина діюча церква у місті, яку на великодні свята 9 і 10 квітня 1939 р. відвідало по 600 віруючих! (Щелкунов, А. А., 2019, с. 125). Разом зі своїми братами, також священнослужителями, Іваном і Георгієм він опинився серед підозрюваних у діяльності контрреволюційної організації «церковників» на Дніпропетровщині. Його брат Георгій Травлєєв, 1875 р. н., благочинний Криворізького району оновленської течії, був заарештований ще 15 квітня 1938 р. як один із найактивніших діячів контрреволюційної фашистської організації духовенства. Проте енкаведисти встигли провести лише один допит і очну ставку, допоки старий благочинний не помер. У зв'язку з цим 17 липня 1938 р. справу проти нього було припинено (Справка по архивно-слідственному делу № Т-8114, арк. 387). У подальшому саме навколо постаті благочинного Г. Травлєєва у 1939 р. слідчі сфабрикують ще кілька антирадянських церковних осередків, переважно на Криворіжжі.

Смерть Г. Травлєєва за ґратами під час слідства не була єдиною. Наприклад, 2 серпня 1938 р. в ув'язненні помер 60-річний колишній священник Спаської церкви м. Павлограда Єфим Болгарський,

якому також інкримінували участь у контрреволюційній церковно-фашистській організації та антирадянську агітацію. Можемо лише уявити, до яких методів удавалися слідчі для отримання потрібних їм свідчень, якщо з моменту арешту (18 липня) пройшло лише 2 тижні! Дивно, що в його справі немає жодного протоколу допиту, бо в ході масових репресій і нескінченного потоку арештантів влада вимагала швидкого слідства і вироку. Для прикладу наведемо дати арешту, взяті з анкет арештантів, і першого у справі допиту низки заарештованих у червні-липні 1938 р. колишніх священників: Сухецький Степан (10 червня / 15 червня), Ветухов Павло (16 червня / 19 червня), Голокоз Іван (16 червня / 21 червня), Белоненко Костянтин (21 липня / 23 липня), Базилевич Лев (20 липня / 20 липня), Кибальчич Василь (24 червня / 8 липня), Семенов Василь (24 червня / 9 липня)¹³. Як бачимо, часові межі від арешту до першого протокольного допиту лише останніх двох також охоплюють два тижні. Щоправда, в обох цих випадках перший допит майже одразу починався із зізнання в контрреволюційній діяльності, що непрямо вказує на попередню «обробку» в'язнів слідчими. Упродовж 1939 р. сталися й інші трагічні випадки з ув'язненими служителями культу. У квітні-травні в тюремній лікарні Дніпропетровська померли колишні священники Л. Базилевич (1886 р. н.) і С. Сухецький (1873 р. н.), внаслідок чого слідство по ним було припинено (Постановление старшего следователя Криворожского Горотдела НКВД, арк. 536). Обидва у 1930-ті рр. переїхали до Кривого Рогу, де працювали на руднику імені Дзержинського.

Дослідники зазначають, що перерва у репресіях (до речі, не лише духовенства) загалом тривала з листопада 1938 р. до березня 1939 р., а вже з квітня розпочався новий етап переслідування «релігійників», який свідчив про незмінність більшовицького ідеологічного вектора, спрямованого на повне знищення релігії та церкви в радянській державі. І хоча у порівнянні з добою «великого терору» кількість жертв державної репресивної політики суттєво скоротилася, однак, арешти служителів культу і вироки тривали включно до 1942 р. Так, у 1939 р. у східних областях республіки було заарештовано 213, а в 1940 р. – 219 осіб, обвинувачених у «церковно-сектантській контрреволюції» (Щелкунов А. А., 2019, с. 116).

У березні 1939 р. у Кривому Розі було підготовлено для передачі до суду обвинувачення

місцевих мешканців в участі у «контрреволюційній церковно-фашистській організації». Спочатку у сфабрикованій слідчими органами НКВС організації значилося 13 осіб, заарештованих навесні-влітку 1938 р. і утримуваних у дніпропетровській тюрмі. Проте семеро (в т. ч. колишній архієпископ Дніпропетровський Георгій Делієв) уже проходили по іншій справі (Справка о проходящих по делу № 79632, арк. 716) і в тому самому році отримали вироки, причому деякого з них було розстріляно. Тож на лаві підсудних 13–14 березня 1939 р. опинилися: діючі священники Трохим Лук'янець (без парафії) і Олександр Пекарський (на станції Довгинцеве), вантажник кар'єру (колишній диякон) Іван Торгалов, сторож магазину (колишній священник) Андрій Ширієвський, рахівник птахокomboїнату (священник до 1935 р.) Віталій Манжелей, службовець (священник до 1930 р.) Віталій Костенко. Усім їм висунуто звинувачення за статтями 54–10, ч. 2 – участь у контрреволюційній церковно-фашистській організації Кривого Рогу і 54–11 КК УРСР. Обвинувачення за другою статтею дещо вирізнялося. Так, Т. Лук'янцю закидали контрреволюційну пропаганду проти виборів до Верховної Ради СРСР і УРСР, вербовку і підготовку контрреволюційних кадрів для виступу проти радянської влади у випадку війни Радянського Союзу проти капіталістичних країн; І. Торгалова звинувачували у контрреволюційній пропаганді проти радянського устрою, В. Манжелея – у висловлюваннях за відновлення монархічного устрою та ін. У ході слідства під час допитів четверо з них визнали себе винними (окрім О. Пекарського і В. Костенка), проте під час судового засідання А. Ширієвський і В. Манжелей відмовились від попередніх зізнань, «вибитих» слідчими НКВС під час допитів. У підсумку Кримінальна колегія Дніпропетровського обласного суду винесла обвинуваченням такий вирок: Т. Лук'янцю – розстріл з конфіскацією майна, І. Торгалову – 10 років перебування у виправно-трудових таборах (ВТТ), після чого ще на 5 років позбавлення громадянських прав, О. Пекарському – 8 років ВТТ і 5 років позбавлення прав, решті – 6 років ВТТ і 3 роки «ураження» прав (Приговор уголовного Днепропетровского облсуда 13–14 марта 1939 г., арк. 526–532). Суд надав 5 днів на оскарження вироку, чим скористався Т. Лук'янець, якому 23 квітня 1939 р. Верховний Суд УРСР замінив розстріл на 10-річне ув'язнення (Мартиролог..., с. 210).

На Криворіжжі місцеві органи НКВС продовжили плести мережу «контрреволюційного» духовенства. Так, більше року – з весни-літа 1938 р. до серпня 1939 р. – знадобилося оперуповноваженим ІV відділу УДБ Криворізького МВ НКВС для підготовки обвинувачення в установленому порядку

¹³ Ф. 6 (Р). Оп. 1. Спр. 24103. Т. 4. Дніпро: Архівний підрозділ Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області, арк. 12–12 зв., 18–18 зв., 24–24 зв., 30–30 зв., 36–36 зв., 61–61 зв., 102–108, 128–132, 159, 178, 189–195; Т. 5. Дніпро: АП УСБУ в Дніпропетровській області, арк. 266–271.

проти 12 осіб, переважно колишніх священиків. Увесь цей час вони знаходились у дніпропетровській в'язниці, де періодично піддавалися допитам, слідчим експериментам, зокрема очним ставкам.

Спочатку це були два різні провадження, дві «ворожі» організації. На думку (скоріше – за фантазією) слідчих, до однієї з них входили 10 колишніх священиків і «куркуль» Платон Овчаренко (саме так він позначений у справі). Поіменно – це: завідувач відділу статистики управління Ленінського рудника Павло Ветухов, бухгалтер підприємства «Південважбуду» Василь Кибальчич, рахівник на Дзержинському руднику Василь Семенов, техпрацівник у конторі «Головриба» Костянтин Белоненко, рахівник кам'яно-дробильного заводу «Південважбуду» Іван Голокоз, бухгалтер автотранспортної контори треста «Руда» Ігнат Поздняков, касир взуттєвої майстерні Микола Липський, обліковець на коксохімічному заводі Іван Огнєв, таксувальник на руднику ім. Дзержинського Лев Базилевич і сторож стадіону того самого рудника Степан Сухецький (Обвинительное заключение по следственному делу № 79632, 8.01.1939, арк. 474–478). Як уже зазначалося, останні двоє навесні 1939 р. померли в тюремній лікарні.

Другу ворожу організацію «церковників» енкаведисти «створили» з кліру Покровської церкви м. Кривого Рогу: священика Гаврила Фесенка-Навроцького, псаломщика Єфима Гедзікова (до арешту – фельдшер поліклініки Дзержинського рудоуправління) і регента хору Пилипа Гопкала (працював гірничим десятником на руднику ім. Артема). Примітно, що обидві організації, за замислом слідчих, були пов'язані з благочинним Георгієм Травлєєвим, буцімто їхнім керівником. Тому Кримінальна колегія Дніпропетровського обласного суду після розгляду обох обвинувальних висновків 28 квітня 1939 р. постановила ці дві справи об'єднати (Выписка из протокола судебного заседания Уголовной коллегии облсуда, арк. 151).

Упродовж червня 1939 р. з арештантами проводилися додаткові допити, після чого було підготовлено обвинувальний висновок у належності до контрреволюційної церковно-фашистської організації на Криворіжжі. Щоправда, серед 12 підслідних єдиним діючим до арешту священиком виявився Г. Фесенко-Навроцький. У висновку зазначалося, що їхніми методами боротьби з радянською владою нібито мали бути: проведення активної агітації проти заходів радянської влади; схвалення фашизму і капіталістичної системи господарства; збереження в будь-який спосіб общин віруючих і вербовка до організації нових осіб; у разі війни з цих кадрів намічалось формування повстанських загонів. Прокуратура звернула увагу на те, що основна став-

ка в реалізації зазначених завдань була на молодь, готову до збройної боротьби (Обвинительное заключение по следственному делу № 79632, 13 червня 1939 р., арк. 575–576). Водночас нікого чомусь не збентежив той факт, що середній вік 15-ти відомих нам «молодих» осіб, начебто завербованих ядром організації, становив 53 роки (Протокол допроса обвиняемого Голокоза, арк. 191).

Судилище над дванадцятьма «контрреволюціонерами» відбулося 19–22 серпня 1939 р. у Дніпропетровську. Після обвинувачення і свідчень обласний суд виніс такий вирок: П. Ветухову, В. Кибальчичу, І. Голокозу, Г. Фесенку-Навроцькому присудити 10-річне ув'язнення з «ураженням» прав на 5 років і конфіскацією майна; С. Семенову, К. Белоненку, І. Огнєву, М. Липському – 8 років ув'язнення з «ураженням» прав на 3 роки і конфіскацією майна; І. Позднякову, Є. Гедзікову та П. Овчаренку – 6 років ув'язнення з «ураженням» прав на 3 роки без конфіскації майна, П. Гопкалу – позбавлення волі на 4 роки (Вирок кримінального суду Дніпропетровської області, арк. 658–659).

Важлива деталь – провину підсудних було встановлено, переважно посиляючись на їхнє визнання провини і покази свідків у ході слідства (Вирок кримінального суду Дніпропетровської області, арк. 653–656). Водночас суд проігнорував той факт (до речі, зазначений в обвинувальному висновку), що під час судових засідань у квітні 1939 р. всі вони відмовилися від попередніх свідчень (Обвинительное заключение по следственному делу № 79632, арк. 576–582). Причину відмови чітко видно із заяви М. Липського, зробленої ще наприкінці судового засідання 28 квітня 1939 р.: «Я прошу суд від імені звинувачуваних, щоб наша справа була передана облпрокуратурі для додаткового слідства і під час допиту нас був присутній прокурор для того, щоби ми знову не були піддані фізичним методам впливу» (Приговор уголовный Днепропетровского облсуда 13–14 марта 1939 г., арк. 530). Після оголошення вироку в серпні 1939 р. підсудні подали апеляцію до вищої судової інстанції республіки, але Верховний суд УРСР у листопаді 1939 р. залишив вирок незмінним. Останньою спробою добитися справедливості стала скарга П. Ветухова, М. Липського і П. Гопкала про неповноту судового слідства і незаконні методи попереднього слідства із вимогою скасування вироку обласного і визначення Верховного судів. Проте 2 липня 1940 р. прокуратура Дніпропетровської області скаргу не задовольнила (Постановление старшего помощника прокурора Днепропетровской области, арк. 733–734).

Подібно криворізькій «контрреволюційній церковно-фашистській організації» була

спроба викрити постфактум подібний осередок у м. Павлограді з уже репресованого духовенства (Протокол допроса обвиняемого Коваленко, арк. 11–12). Так, більшість із тих, кого слідчі НКВС хотіли долучити до цієї організації, була засуджена до різних видів покарань раніше. Приміром, панотець Іван Попов ще з 1935 р. відбував 8-річне ув'язнення у ВТТ, а священнослужитель Успенської церкви Іван Крещановський розстріляний у 1938 р. (Мартиролог..., с. 208, 213). По цій самій справі проходив і колишній священник Іван Коваленко, заарештований у серпні 1938 р. У вересні того самого року він нібито по заздальгідь написаному сценарію визнав себе винним у належності до церковно-фашистської організації, проте вже на допиті у лютому 1939 р. повністю заперечив попередні свідчення – буцімто оббрехав і себе, і решту духовенства. Вочевидь, доказів про існування контрреволюційної організації не вистачало, до того ж повертати вже репресованих священників для дослідження й суду було надто обтяжливою справою, тому І. Коваленку у провину закинули лише проведення антирадянської агітації за ст. 54–10, ч. 1 КК УРСР. У підсумку травнева виїзна сесія Кримінальної комісії Дніпропетровського обласного суду в м. Павлоград винесла йому вже стандартний для того часу вирок – 5 років відбування у ВТТ з подальшим дворічним позбавленням громадянських прав (Приговор уголовный выездной сессии Днепропетровского облсуда по обвинению Коваленко, арк. 45–48).

У 1939 р. в індивідуальному порядку було засуджено цілу низку православних сільських священників, переважно за звинуваченнями в контрреволюційній чи антирадянській агітації: Петро Печковський з Новопавлівки Нікопольського району (квітень), Сергій Силін (травень) і Олександр Преображенський (жовтень) зі Знаменівки Новомосковського району, Микита Міра з Широкого і Іван Гладкий з Бабайківки (червень), Володимир Яновський з Петриківки (серпень). Як і з іншими репресованими представниками духовенства, обійшлося без розстрілів, але кожен із них отримав свій термін позбавлення волі, найчастіше – ув'язнення до ВТТ на 5 років. Натомість були й винятки. Приміром, для І. Гладкого вирок був не надто суворим – 3 роки умовно, а от В. Яновський отримав аж 7 років «у далеких місцях ув'язнення» (Мартиролог..., с. 204, 210, 212, 213, 215, 217).

Мабуть, «рекордсменом» за терміном перебування за ґратами і кількістю допитів був священник церкви у с. Ново-Павлівка Нікопольського району Петро Печковський. Три роки тривало слідство і засідання судів, поки він знаходився у нікопольській тюрмі – від самого арешту 3 серпня 1936 р. і до роз-

гляду його касаційної скарги Кримінальною колегією Верховного суду УРСР 17 серпня 1939 р. Аналіз його слідчої справи показав, що за цей час енкаведисти влаштували йому 8 допитів і 7 очних ставок зі свідками (лише за офіційно оформленими протоколами), відбулося три засідання Дніпропетровського обласного суду в Дніпропетровську, Запоріжжі і Нікополі, два засідання Верховного суду УРСР для розгляду апеляцій. У підсумку за звинуваченнями в антирадянській пропаганді, дискредитації радянської влади і партії, поширенні «брехливих чуток про війну і скору погибель радянської влади», організації жінок для відкриття закритої незадовго до арешту церкви (ст. 54–10, ч. 2 КК УРСР) П. Печковському винесено вирок – ув'язнення до ВТТ на 5 років з подальшим 2-річним позбавленням громадянських прав і конфіскацією особистого майна (Приговор уголовный Днепропетровского облсуда по обвинению Печковского, арк. 149–150).

Не оминули репресії цього періоду і найвищий щабель церковної ієрархії. У червні 1938 р. було заарештовано колишнього ректора Катеринославської семінарії (до 1917 р.), а згодом обновленського митрополита Дніпропетровського (1928–1935) Андрія Одінцова. З 1936 р. він відійшов від активного пастирського служіння і переїхав жити до сина у Новомосковськ, де займався садівництвом. Хворому 76-річному митрополиту закидали керівництво осередком «церковників», але під час допитів він лише визнав участь у цій організації. Згідно зі свідченнями інших заарештованих священників, прямих доказів його контрреволюційної діяльності не містилося. Хвороба А. Одінцова, а згодом і листопадові зміни у провадженні не дозволили НКВС нашвидкуруч сфабрикувати обвинувачення. Тому слідчі дії у справі А. Одінцова відновилися аж у січні 1939 р., а судові засідання відбулося 4 липня 1939 р. На ньому підсудний і свідок (Є. Гедзіков) відмовилися від попередніх показів, засвідчивши примусовість з боку слідчих під час їх надання. Попри це, все одно митрополиту суд виніс вирок – сім років ув'язнення (Терещенко Р. К., 2009, с. 559–560).

У вересні 1939 р. Верховний суд УРСР розглянув касаційну скаргу А. Одінцова і направив справу на додаткове розслідування, зокрема, для отримання нових свідчень від ув'язненого на Колимі колишнього священника Т. Лук'яня. Слідство надто затягувалося, і навесні 1940 р. під підписку про невиїзд А. Одінцова звільнили з-під тривалого арешту. Вдруге митрополит був заарештований за гра-ти 22 червня 1941 р., а за півтора місяця, 7 серпня 1941 р., пролунав і судовий вирок – сім років позбавлення волі з ураженням прав на три роки. Вирішальними для митрополита виявилися брехли-

ві свідчення Т. Лук'янця, хоча, як і на попередньому судовому засіданні 1939 р., підсудний провини не визнав. На сьогодні доля Андрія Одінцева невідома; його ім'я не значиться у списках сталінських таборів, куди він, напевно, так і не був доставлений. Історики припускають, що як і багато інших, він потрапив під «зачистку» органів НКВС у тюрмах міст, які знаходилися під загрозою нацистської окупації, або загинув десь на етапі (Терещенко, Р. К., 2009, с. 561). Дійсно, з початком воєнних дій на території СРСР обвинувачені у контрреволюційній діяльності або вже засуджені нерідко розстрілювалися у позасудовому порядку.

Отже, легальне церковне життя в регіоні майже завмерло. Навіть ті поодинокі храми, які ще діяли в 1937–1938 рр., незабаром остаточно припинили своє існування за призначенням. У Дніпропетровську, приміром, на початок нацистської окупації не було жодної діючої церкви (Цыпин, В., 1997, с. 335). За таких обставин у 1940–1942 рр. репресивні органи переключили увагу на сектантські групи – як православні, так і протестантські.

Наприкінці 1920-х рр. на теренах сучасних Дніпропетровської та Запорізької областей, які в 1932–1939 рр. складали єдину Дніпропетровську область, проживало близько 63 тис. «сектантів». За приблизними підрахунками О. Безносого, 33 тис. з них були менонітами, 20 тис. – євангельськими християнами і баптистами, 3,5 тис. – п'ятидесятниками, 1 тис. – адвентистами, а також 4 тис. – послідовниками «православних сект» (Безносова, О. В., 2016). Як і по всій державі, з кінця 1920-х і впродовж 1930-х рр. їм довелося пережити чимало потрясінь, пов'язаних із переслідуваннями комуністичної атеїстичної влади: ліквідація общин, закриття молитовень, репресії проти лідерів релігійних груп та ін. Особливо «плідним» щодо фізичного усунення активістів-віруючих органами НКВС (як і православного духовенства) виявився період 1937–1938 рр. Тільки на початковому етапі (липень-жовтень 1937 р.) по Дніпропетровській області було засуджено 74 «сектанти», 14 із яких проходили по першій категорії, тобто отримали смертний вирок (Бажан О., 2007, с. 14). Активність органів НКВС щодо арештів і обвинувачень «сектантів» у різного роду антидержавних злочинах не зменшилася й у першій половині 1938 р. У квітні-червні 1938 р. за вироками особливої обласної «трійки» НКВС лише до розстрілу були засуджені члени дніпропетровських общин баптистів (18 осіб) і євангельських християн (24 особи) (Безносова, О. В., 2016).

За вже напрацьованою методою слідчі НКВС намагалися сфабрикувати із «сектантів» антирадянські організації. Наприклад, у Кривому Розі було «виявлено» таку групу на чолі з домогоспо-

даркою Улітою Педан. З-поміж інших членів сфабрикованої слідчими організації вирок Особливої наради НКВС СРСР від 6 червня 1940 р. передбачив їй доволі суворе покарання – 10-річне ув'язнення до виправно-трудова таборів (ВТТ). Для прикладу: удвічі менші терміни позбавлення волі отримали учасники цієї «контрреволюційної релігійної групи» – сторожі Червоногвардійського рудника Григорій Троценко і Борис Широконов (Бородін Є. І., та ін., упоряд., 2008, с. 703, 941, 1069). У книзі Юрія Решетнікова і Сергія Саннікова подано інформацію про масові арешти членів «помісних церков» по м. Дніпропетровську. Зокрема, зазначено, що в 1940 р. за одну ніч було заарештовано понад 20 баптистів, а згодом, також за ніч, приблизно стільки ж братів-євангелістів, які згодом були розстріляні. Щоправда, ні документальні джерела, звідки взято інформацію, ні прізвища заарештованих не повідомляються (Решетников, Ю., Санников, С., 2000). Упевнено лише можна сказати, що на цьому арешти і покарання не припинилися.

Навесні 1941 р. Дніпропетровський обласний суд розглянув ще дві групові справи, на що вказують розрізнені факти, віднайдені у мартирологу репресованих по Дніпропетровській області. Так, 30 березня на лаві підсудних одночасно опинилися звинувачені в «антирадянській сектантській агітації» селяни Нікопольського району Федір Ситий і Семен Кліщ, а 26 квітня – мешканці Дніпропетровська і Дніпродзержинська Марфа Гончаренко і Георгій Губський, яким у провини закидалась антирадянська сектантсько-релігійна діяльність. У підсумку всі вони мали відбутися 10-річне ув'язнення у ВТТ. Щоправда, Г. Губському спочатку було винесено смертний вирок, але згодом його було пом'якшено. Водночас жодних потурань не було для Федора Ситого, який мав аж 8 дітей! (Бородін Є. І., та ін., упоряд., 2008, с. 188, 213, 388, 852).

Підставою для відкриття провадження щодо подібних людей нерідко ставала банальна належність до будь-якої групи віруючих, незалежно від її релігійної спрямованості. Це неозброєним оком видно хоча б із самих обвинувальних висновків. Наприклад, працівник радгоспу «Поливанівка» з Магдалинівського району Остап Троценко у травні 1939 р. отримав 4 роки ВТТ лише за «участь у релігійній секті духоборів»; мешканця с. Павлоградські хутори Андрія Величка в березні 1941 р. суд за «антирадянську сектантську діяльність» позбавив волі на 3 роки (Бородін Є. І., та ін., упоряд., 2008, с. 116, 941). Здавалося б, обвинувачення А. Величка є більш небезпечним, але чомусь термін ув'язнення він отримав навіть менший. На наш погляд, це зумовлено самою комуністичною ідеологією, яка «сектантів» автоматично зараховувала до «класово ворожих елементів». Тому звинувачення в сектантській діяльності подеколи й без додаткових фор-

мулювань апіорі могло сприйматися як будь-яка антирадянська чи контрреволюційна діяльність.

У порівнянні з першим півріччям влітку 1941 р. суттєво побільшало серед арештантів представників різних релігійних груп. Вочевидь в умовах війни радянські спецслужби хотіли максимально швидко позбавитися як уже звинувачених, підозрюваних, так і потенційних «соціально небезпечних елементів», які давно значилися у списках НКВС, але все ще перебували на свободі. З наближенням військових дій до Дніпропетровська такі справи все більше переходили до розгляду Особливої наради НКВС. Так, у липні Герасима Крутенка з с. Верхівцеве постановою цього органу відправлено на 10 років до ВТТ за звинуваченням у «керівництві нелегальною сектою п'ятидесятників»; Терентія Курику із Дніпродзержинська 13 серпня Військовим трибуналом військ НКВС на такий самий термін ув'язнено за участь у групі євангелістів (єговістів) та контрреволюційну агітацію (Бородін Є. І., та ін., упоряд., 2008, с. 465, 481).

Ще на початку війни проти нацистської Німеччини 23 червня 1941 р. народний комісар державної безпеки Всеволод Меркулов надіслав телеграму № 2445/М, де зазначалося про необхідність місцевим органам НКДБ терміново опрацювати питання евакуації в'язнів тюрем. Водночас упродовж місяця пропонувалося скласти і переправити до Москви окремі списки на тих арештантів, кого слідчі НКДБ вважали доцільним розстріляти (Игнатов, В. Д., 2013). Усього за декілька днів до окупації Дніпропетровська вироками обласного суду від 16 і 22 серпня 1941 р. були розстріляні: шкільний швейцар дніпропетровської школи Кузьма Рудас та працівник дніпродзержинської будконтори Георгій Гамзін, причому останній – лише за «участь в антирадянській релігійній общині» (Бородін Є. І., та ін., упоряд., 2008, с. 155, 804). Як вище зазначалося, саме в цей період обірвалася інформація щодо засудженого митрополита Андрія Одінцова.

Задля уявлення про «об'єктивність» слідства і вироків детальніше зупинимось на справі Кузьми Рудаса. Заарештований він був 24 червня 1941 р., а вже наступного дня проведений перший протокольно зафіксований допит (Протокол допроса обвиняемого Рудаса, 25.06.1941, арк. 9–11; Обвинительное заключение по следственному делу № 13222/а, арк. 43). Під час третього допиту від 4 липня К. Рудасу повідомили обвинувачення у проведенні нелегальних зборів духоборів, агітації проти культурних заходів радянської влади, і щонайголовніше – заклику не брати зброю до рук у випадку війни. Тоді ж усі звинувачення слідчих на свою адресу він визнав, проте додав, що небажання допомагати СРСР у війні викликано виключно пацифістськими релігійними переконаннями, а не під-

тримкою інших країн. Можемо лише здогадуватися, які методи допиту використовували слідчі, але наприкінці арештант підтвердив ще й свою ворожість до радянської влади (Протокол допроса обвиняемого Рудаса, 4.07.1941, арк. 19–19 зв.). Саме ці визнання у подальшому стали вирішальним підґрунтям для обвинувального висновку (по ст. 54–10, ч. 2 КК УРСР) та судового вироку – розстрілу з конфіскацією майна без оскарження (Приговор уголовный Днепропетровского облсуда по обвинению Рудаса, арк. 57–57 зв.). Надзвичайно суворе рішення суду було ухвалене без свідків і перевірок їхніх показів. Ані прокурор, ані голова суду з народними засідателями навіть не хотіли звернути увагу на той факт, що підсудний К. Рудас ще під час служби в царській армії перебував під слідством за релігійне переконання – відмову від зброї (Анкета арестованного (Рудас), арк. 5 зв.). Вочевидь, в умовах війни і швидкого наступу німецько-фашистських військ енкаведисти надто поспішали позбутися «неблагонадійних».

Іншим учасникам релігійних груп все-таки пощастило бути евакуйованими. До когорта таких, приміром, потрапив дніпропетровський робітник заводу ім. Карла Лібкнехта Костянтин Барабан, ув'язнений вироком суду від 28 серпня 1941 р. за участь у релігійній групі п'ятидесятників (Бородін Є. І., та ін., упоряд., 2008, с. 31). Розгляд справ заарештованих у 1941 р. і перевезених у тил «сектантів», які були вихідцями з Дніпропетровської області, тривав і надалі. Особлива нарада НКВС у лютому 1942 р. за членство у групі євангелістів позбавила волі на термін від 5 до 10 років ВТТ робітників павлоградських підприємств Олександра Водолазького, Феодосія Здихальського і Миколу Коржа; у квітні 1942 р. вирок було винесено представникам іншої общини Павлограда – іоаннітам – Анастасії Бушмелевій (7 років ВТТ) та Івану Бондаренку (розстріл). Окрім релігійної активності, останньому закидали ще й контрреволюційні дії. Щоправда, в червні 1942 р. І. Бондаренко, 1870 р. н., помер, тож вирок так і не було виконано (Бородін Є. І., та ін., упоряд., 2008, с. 76, 102, 133, 311, 425).

Висновки. Терор проти різних релігійних об'єднань Дніпропетровщини не завершився роками масових репресій (1937–1938 рр.). У 1939–1941 рр. під жорна репресій потрапляли духовенство й активні віруючі, незалежно від їхньої конфесійної приналежності, які раніше були взяті на облік енкаведистів, але не були засуджені. У порівнянні з попередніми роками жодної оригінальності не міститься й у формулюванні обвинувальних вироків; як і раніше, вигадувалися різноманітні «контрреволюційні групи», «антирадянські організації», інкримінувалася «антирадянська» чи «контрреволюційна діяльність». Подеколи навіть належність до якоїсь релігійної групи вже спонукала енкаве-

дистів розпочати провадження, адже радянською атеїстичною владою члени «сект» зараховувалися до класових ворогів радянського народу, потенційних державних зрадників.

Упродовж 1939 р. слідчі органи обласного управління НКВС, в основному, переймалися доведенням до судового розгляду справ православного духовенства, ув'язненого ще в 1938 р. за підозрою в різного роду антидержавній діяльності, фабруючи цілі «контрреволюційні організації». Натомість у 1940–1941 рр. слідчі особливо прискіпливо «взялися» за решту нецерковних релігійних груп як православного, так і протестантського спрямування (євангелістські християни, баптисти, п'ятидесятники, духобори, іоанніти). Правда, з 1939 р. і до початку німецько-радянської війни нам не відомі випадки розстрілів священиків на Дніпропетровщині. За судовими вироками всі вони

підлягали перебуванню в «далеких місцях ув'язнення». У 1940–1941 рр. найпоширенішим покаранням обласних судів було ув'язнення у ВТТ на терміни від 5 до 10 років (часто з подальшим ураженням прав, рідше – конфіскацією майна). З червня 1941 р. арешти почастишали, а вироки судів або «трійок» НКВС стали суворішими – аж до розстрілу, як і під час «великого терору». У такий спосіб в умовах війни проти нацистської Німеччини та її союзників влада видаляла «неблагонадійний» елемент із соціалістичного суспільства. Характерно, що навіть після окупації Дніпропетровської області евакуйовані в тил підслідні арештанти, вже знаходячись у глибокому тилу, ще навесні 1942 р. позбавлялися волі вироками Особливих нарад НКВС.

Бібліографічні посилання

Анкета арестованного (Рудас Кузьма Федосеевич), [б. д.]. Ф. 6 (Р). Оп. 1. Спр. 23961. Дніпро: Архівний підрозділ Управління Служби безпеки України (далі – АП УСБУ) в Дніпропетровській області, арк. 5–6.

Бажан, О., 2007. Репресії серед духовенства та віруючих в УРСР в часи «великого терору»: статистичний аспект. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Київ, № 2, с. 7–18.

Безносова, О. В., 2016. Репресивная политика НКВД против евангеликов в Советской Украине (1925–1939 гг.). *История (Электронный научно-образовательный журнал)*. Москва, № 9 (53). Доступно: <https://history.jes.su/s207987840001313-3-1/> [Дата звернення: 27.04.2020].

Бойко, О. В. та Шевченко, А. Ю., 2014. Мартиролог представників духовенства, реабілітованих у 1950–1990-х роках. В: Пустова, М. І. гол. ред., 2014. *Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій*. Зб. ст. У 5 т. Дніпропетровськ: Моноліт, Т. 2: Бойко, О. В. та Шевченко, А. Ю., 2014. *Держава та церква на Дніпропетровщині у 1920-х – на початку 1970-х років*, с. 202–217.

Бойко, О. В., 2009. Репресії проти православного духовенства і віруючих на Дніпропетровщині у 1920–1930-ті роки / Бородін, Є. І., Бажан, О. Г., Іваненко, В. В. та ін., упоряд. *Реабілітовані історією: у 27 т. Дніпропетровська область: у 2 кн.* Дніпропетровськ: Моноліт, кн. 1, с. 743–762.

Бородін, Є. І., Іваненко, В. В., Прокопенко Л. Л. та ін., упоряд., 2008. *Реабілітовані історією: у 27 т. Дніпропетровська область: у 2 кн.* Дніпропетровськ: Моноліт, кн. 2.

Вирок кримінального суду Дніпропетровської області, 19.08.1939. Ф. 6 (Р). Оп. 1. Спр. 24103. Т. 3. Дніпро: АП УСБУ в Дніпропетровській області, арк. 652–659 зв.

Выписка из протокола судебного заседания Уголовной Коллегии облсуда, 28.04.1939. Ф. 6 (Р). Оп. 1. Спр. 24103. Т. 2. Дніпро: АП УСБУ в Дніпропетровській області, арк. 151.

Игнатов, В. Д., 2013. *Палачи и казни в истории России и СССР*. Москва: Вече. Доступно: <https://www.libfox.ru/480160-vladimir-ignatov-palachi-i-kazni-v-istorii-rossii-i-sssr.html> [Дата звернення: 27.04.2020].

libfox.ru/480160-vladimir-ignatov-palachi-i-kazni-v-istorii-rossii-i-sssr.html [Дата звернення: 27.04.2020].

Курляндский, И. А., 2008. О мнимом повороте Сталина к православной церкви. *Вопросы истории*. Москва, № 9, с. 3–16.

Курляндский, И. А., 2011. *Сталин, власть, религия (религиозный и церковный факторы во внутренней политике советского государства в 1922–1953 гг.)*. Москва: Кучково поле.

Мартиролог представників духовенства, реабілітованих у 1950–1990-х роках, 2014 / Бойко, О. В., Шевченко, А. Ю., уклад., 2014. *Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій: зб. ст.: у 5 т. Т. 2: Держава та церква на Дніпропетровщині у 1920-х – на початку 1970-х років*. Дніпропетровськ: Моноліт, с. 202–217.

Нікольський, В. М., 2003. *Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.)*. Історико-статистичне дослідження: моногр. Донецьк: Вид-во Донецького нац. ун-ту.

Обвинительное заключение по следственному делу № 13222/а по обвинению Рудаса Кузьмы Федосеевича, 21.07.1941. Ф. 6 (Р). Оп. 1. Спр. 23961. Дніпро: АП УСБУ в Дніпропетровській області, арк. 43.

Обвинительное заключение по следственному делу № 79632, 8.01.1939. Ф. 6 (Р). Оп. 1. Спр. 24103. Т. 3. Дніпро: АП УСБУ в Дніпропетровській області, арк. 472–480.

Обвинительное заключение по следственному делу № 79632, 13.06.1939. Ф. 6 (Р). Оп. 1. Спр. 24103. Т. 3. Дніпро: АП УСБУ в Дніпропетровській області, арк. 575–582.

Постановление старшего помощника прокурора Днепропетровской области Радкевича от 2 июля 1940 г., 2.07.1940. Ф. 6 (Р). Оп. 1. Спр. 24103. Т. 3. Дніпро: АП УСБУ в Дніпропетровській області, арк. 733–734.

Постановление старшего следователя Криворожского Горотдела НКВД мл. лейтенанта госбезопасности Качаловского, 9.06.1939. Ф. 6 (Р). Оп. 1. Спр. 24103. Т. 3. Дніпро: АП УСБУ в Дніпропетровській області, арк. 536.

Приговор уголовный выездной сессии Днепропетровского облсуда по обвинению Коваленко Ивана Поликарповича, 23.05.1939. Ф. 6 (Р). Оп. 1. Спр. 22459. Дніпро: АП УСБУ в Дніпропетровській області, арк. 48.

Приговор уголовный Днепропетровского облсуда по обвинению Печковского Петра Александровича, 26.04.1939. Ф. 6 (Р). Оп. 1. Спр. 24136. Дніпро: АП УСБУ в Дніпропетровській області, арк. 149–150.

Приговор уголовный Днепропетровского облсуда по обвинению Рудаса Кузьмы Федосеевича, 16.08.1941. Ф. 6 (Р). Оп. 1. Спр. 23961. Дніпро: АП УСБУ в Дніпропетровській області, арк. 57–57 зв.

Приговор уголовный Днепропетровского облсуда 13–14 марта 1939 г. (Копия). Спр. 24103. Ф. 6 (Р). Оп. 1. Т. 3. Дніпро: АП УСБУ в Дніпропетровській області, арк. 525–532.

Протокол допроса обвиняемого Гедзика Ефрема Ивановича, 13.04.1938. Ф. 6 (Р). Оп. 1. Спр. 24103. Т. 1. Дніпро: АП УСБУ в Дніпропетровській області, арк. 64–70.

Протокол допроса обвиняемого Коваленко Ивана Поликарповича, 8.09.1938. Ф. 6 (Р). Оп. 1. Спр. 22459. Дніпро: АП УСБУ в Дніпропетровській області, арк. 11–12.

Протокол допроса обвиняемого Рудаса Кузьмы Федосеевича, 25.06.1941. Ф. 6 (Р). Оп. 1. Спр. 23961. Дніпро: АП УСБУ в Дніпропетровській області, арк. 9–11.

Протокол допроса обвиняемого Рудаса Кузьмы Федосеевича, 4.07.1941. Ф. 6 (Р). Оп. 1. Спр. 23961. Дніпро: АП УСБУ в Дніпропетровській області, арк. 19–19 зв.

Решетников, Ю., Санников, С., 2000. *Обзор истории Евангельско-баптистского братства в Украине*. Одесса: Богомыслие. Доступно: http://yakov.works/history/20/iz_istori/reshetn.html [Дата звернення: 27.04.2020].

Савин, А. И., 2008. Репрессии в отношении евангельских верующих в Сибири в 1939–1941 гг. / Папков, С. А., отв. ред. *Книга памяти жертв политических репрессий в Новосибирской области*. Новосибирск: Сова, вып. 2, с. 597–610.

Справка о проходящих по делу № 79632, 7.01.1939. Ф. 6 (Р). Оп. 1. Спр. 24103. Т. 4. Дніпро: АП УСБУ в Дніпропетровській області, арк. 716.

Справка по архивно-следственному делу № 430 на Павлова Леонтия Лаврентьевича, 6.02.1958. Ф. 6 (Р). Оп. 1. Спр. 24103. Т. 2. Дніпро: АП УСБУ в Дніпропетровській області, арк. 392–392 зв.

Справка по архивно-следственному делу № 445 на Приходченко Петра Зочимовича, 6.02.1958. Ф. 6 (Р). Оп. 1. Спр. 24103. Т. 2. Дніпро: АП УСБУ в Дніпропетровській області, арк. 393–393 зв.

Справка по архивно-следственному делу № Т-8114 по обвинению Травлєєва Георгия Михайловича, 27.01.1958. Ф. 6 (Р). Оп. 1. Спр. 24103. Т. 2. Дніпро: АП УСБУ в Дніпропетровській області, арк. 387–387 зв.

Терещенко, р., 2009. Викорінюючи служителів культу... / Бородин, Є. І., Бажан, О. Г., Іваненко, В. В., та ін., упоряд. *Реабілітовані історією: у 2 т. Дніпропетровська область: у 2 кн.* Дніпропетровськ: Моноліт, кн. 1, с. 558–562.

Цыпин, В., 1997. *История Русской Церкви. 1917–1997*. Москва: Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря. Доступно: https://azbyka.ru/otechnik/Vladislav_Tsypin/istorija-russkoj-tserkvi-1917-1997/6 [Дата звернення: 27.04.2020].

Ченцов, В., Архирейский, Д., 2007. Особенности «великого террора» 1937–1938 гг. на Дніпропетровщині. *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, № 1, с. 100–108.

Ченцов, В. 1997. Штрихи до портрета одного в'язня. *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, № 1/2, с. 227–239.

Щелкунов, А. А., 2017. Трансформация карательной политики советского государства против Православной Церкви в 1939–1941 гг. *Вестник православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия 2: История. История Русской Православной Церкви*, № 3 (76), с. 78–88.

Щелкунов, А. А. 2019. Массовые репрессии против православной Церкви в Украинской ССР в 1939–1941 гг.: документы и материалы. *Вестник церковной истории*, № 1/2 (53/54), с. 114–142.

References

Anketa arestovannoho (Rudas Kuzma Fedoseevych) [Questionnaire of the arrested person (Rudas Kuzma Fedoseevich)]. Fund 6 (R). Inventory 1. File 23961. Dnipro: Archival Department of the Office of the Security Services of Ukraine in Dnipropetrovsk region, pp. 5–6 (in Russian).

Bazhan, O., 2007. Represiyi sered dukhovenstva ta viruyuchykh v URSS v chasy «velykoho teroru»: statystychnyy aspekt [Repressions among the clergy and believers in the Ukrainian SSR during the «Great Terror»: a statistical aspect]. *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB [From the archives of VUCHK-GPU-NKVD-KGB]*. Kyiv, No 2, pp. 7–18 (in Ukrainian).

Beznosova, O. V., 2016. Repressivnaya politika NKVD protiv evangelikov v Sovetskoy Ukraine (1925–1939 gg.) [NKVD's repressive policy against Evangelicals in Soviet Ukraine (1925–1939)]. *Istoriya (Elektronnyy nauchno-obrazovatel'nyy zhurnal) [History (Electronic Science and Education Journal)]*. Moskva, No 9 (53). Available at:

<https://history.jes.su/s207987840001313-3-1/> [Accessed: 27.04.2020] (in Russian).

Boiko, O. V., 2014. Borot'ba radyans'kykh partiynoderzhavnykh orhaniv iz pravoslavnoyu tserkvoyu na Dnipropetrovshchyni u 1920–1930-ti roky [The struggle of Soviet party-state authorities against the Orthodox Church in Dnipropetrovsk region in the 1920s-1930s] in Boyko, O. V. and Shevchenko, A. Yu., eds., 2014. *Mista i sela Dnipropetrovshchyny u vyri politychnykh represiy: zbirnyk statey [Cities and Villages of Dnepropetrovsk region during political repressions: Collection of Articles] in 5 volumes. Vol. 2: Derzhava ta tserkva na Dnipropetrovshchyni u 1920-kh – na pochatku 1970-kh rokiv [State and Church in Dnipropetrovsk region in the 1920s – early 1970s]*. Dnipropetrovsk: Monolit, pp. 29–118 (in Ukrainian).

Boiko, O. V., 2009. Represiyi proty pravoslavnoho dukhovenstva i viruyuchykh na Dnipropetrovshchyni u 1920–1930-ti roky [Repression against Orthodox clergy and

believers in Dnipropetrovsk region in the 1920s-1930s] in Borodin, Ye. I., Bazhan, O. H., Ivanenko, V. V., et al., eds., 2009. *Reabilitovani istoriyeyu [Rehabilitated by history] in 27 volumes. Dnipropetrovs'ka oblast' [Dnepropetrovsk region]* in 2 volumes: Dnipropetrovs'k: Monolit, vol. 1, pp. 743–762 (in Ukrainian).

Borodin, Ye. I., Ivanenko, V. V., Prokopenko, L. L., et al., eds., 2008. *Reabilitovani istoriyeyu [Rehabilitated by history] in 27 volumes. Dnipropetrovs'ka oblast' [Dnepropetrovsk region]* in 2 volumes: Dnipropetrovs'k: Monolit, vol. 2 (in Ukrainian).

Chentsov, V., Arkhireys'kiy, D., 2007. Osoblivosti «velikogo teroru» 1937–1938 rr. na Dnipropetrovshchini [Features of the «Great Terror» of 1937–1938 in Dnipropetrovsk region]. *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB [From the archives of VUCHK-GPU-NKVD-KGB]*. Kyiv, No 1, pp. 100–108 (in Ukrainian).

Chentsov, V. 1997. Shtrykhy do portreta odnogo v'yaznya [Brush strokes to portrait of one prisoner]. *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB [From the archives of VUCHK-GPU-NKVD-KGB]*. Kyiv, No 1–2, pp. 227–239 (in Ukrainian).

Ignatov, V. D., 2013. *Palachi i kazni v istorii Rossii i SSSR [Executioners and executions in the history of Russia and the USSR]*. Moskva: Veche. Available at: <https://www.libfox.ru/480160-vladimir-ignatov-palachi-i-kazni-v-istorii-rossii-i-sssr.html> [Accessed: 27.04.2020] (in Russian).

Kurlandsky, I. A., 2008. O mnimom povorote Stalina k pravoslavnoy tserkvi [About the imaginary turn of Stalin to the Orthodox Church]. *Voprosy istorii [Questions of history]*. Moskva, No 9, pp. 3–16 (in Russian).

Kurlandsky, I. A., 2011. *Stalin, vlast', religiya (religioznyy i tserkovnyy faktory vo vnutrenney politike soetskogo gosudarstva v 1922–1953 gg.) [Stalin, power, religion (religious and church factors in the domestic policy of the Soviet state in 1922–1953)]*. Moskva: Kuchkovo pole (in Russian).

Martyroloh predstavnykiv dukhovenstva, reabilitovanykh u 1950-kh – 1990-kh rokakh [Martyrologist of the clergy, rehabilitated in the 1950s – 1990s], 2014. in Boyko, O. V. and Shevchenko, A. Yu., eds., 2014. *Mista i sela Dnipropetrovshchyny u vyri politychnykh represiy: zb. st. [Cities and Villages of Dnepropetrovsk region during political repressions: Collection of Articles] in 5 volumes. Vol. 2: Derzhava ta tserkva na Dnipropetrovshchyni u 1920-kh – na pochatku 1970-kh rokiv [State and Church in Dnipropetrovsk region in the 1920s – early 1970s]*. Dnipropetrovs'k: Monolit, pp. 202–217 (in Ukrainian).

Nikolsky, V. M., 2003. *Represyivna diyal'nist' orhaniv derzhavnoyi bezpeky SRSR v Ukrayini (kinets' 1920-kh – 1950-ti rr.). Istoryko-statystychnye doslidzhennya: Monohr. [Repression of the USSR State Security Authorities in Ukraine (late 1920s – 1950s). Historical and statistical research: Monograph]*. Donetsk: Vydavnytstvo Donets'koho unyversytetu (in Ukrainian).

Obvinitel'noe zaklyuchenie po sledstvennomu delu № 13222/a po obvineniyu Rudasa Kuz'my Fedoseevicha [The indictment in investigation case No. 13222/a on charges of Rudas Kuzma Fedoseevich], 21.07.1941. Fund 6 (R). Inventory 1. File 23961. Dnipro: Archival Department of the

Office of the Security Services of Ukraine in Dnipropetrovsk region, p. 43 (in Russian).

Obvinitel'noe zaklyuchenie po sledstvennomu delu № 79632 [The indictment in investigation case No. 79632], 8.01.1939. Fund 6 (R). Inventory 1. File 24103. Vol. 3. Dnipro: Archival Department of the Office of the Security Services of Ukraine in Dnipropetrovsk region, pp. 472–480 (in Russian).

Obvinitel'noe zaklyuchenie po sledstvennomu delu № 79632 [The indictment in investigation case No. 79632], 13.06.1939. Fund 6 (R). Inventory 1. File 24103. Vol. 3. Dnipro: Archival Department of the Office of the Security Services of Ukraine in Dnipropetrovsk region, pp. 575–582 (in Russian).

Postanovlenie starshego pomoshchnika prokurora Dnepropetrovskoy oblasti Radkevicha ot 2 iyulya 1940 g. [Resolution of the senior assistant prosecutor of the Dnipropetrovsk region Radkevich of July 2, 1940], 2.07.1940. Fund 6 (R). Inventory 1. File 24103. Vol. 3. Dnipro: Archival Department of the Office of the Security Services of Ukraine in Dnipropetrovsk region, pp. 733–734 (in Russian).

Postanovlenie starshego sledovatelya Krivorozhskogo Gorotdela NKVD ml. leytenanta gosbezopasnosti Kachalovskogo [Resolution of the senior investigator of the city department of the NKVD in Krivoy Rog, junior lieutenant of state security Kachalovsky], 9.06.1939. Fund 6 (R). Inventory 1. File 24103. Vol. 3. Dnipro: Archival Department of the Office of the Security Services of Ukraine in Dnipropetrovsk region, p. 536 (in Russian).

Prigovor ugovolnnyy vyezdnoy sessii Dnepropetrovskogo obsluda po obvineniyu Kovalenko Ivana Polikarpovicha [The criminal sentence of the visiting session of the Dnipropetrovsk regional court on charges of Ivan Polikarpovich Kovalenko], 23.05.1939. Fund 6 (R). Inventory 1. File 22459. Dnipro: Archival Department of the Office of the Security Services of Ukraine in Dnipropetrovsk region, p. 48 (in Russian).

Prigovor ugovolnnyy Dnepropetrovskogo obsluda po obvineniyu Pechkovskogo Petra Aleksandrovicha [Criminal sentence of the Dnipropetrovsk regional court on charges of Petr Aleksandrovich Pechkovsky], 26.04.1939. Fund 6 (R). Inventory 1. File 24136. Dnipro: Archival Department of the Office of the Security Services of Ukraine in Dnipropetrovsk region, pp. 149–150 (in Russian).

Prigovor ugovolnnyy Dnepropetrovskogo obsluda po obvineniyu Rudasa Kuz'my Fedoseevicha [Criminal sentence of the Dnipropetrovsk regional court on charges of Rudas Kuzma Fedoseevich], 16.08.1941. Fund 6 (R). Inventory 1. File 23961. Dnipro: Archival Department of the Office of the Security Services of Ukraine in Dnipropetrovsk region, p. 57–57 verso (in Russian).

Prigovor ugovolnnyy Dnepropetrovskogo obsluda 13–14 marta 1939 g. (Kopiya). [Criminal sentence of the Dnipropetrovsk regional court March 13–14, 1939 (Copy)], 16.08.1941. Fund 6 (R). Inventory 1. File 24103. Vol. 3. Dnipro: Archival Department of the Office of the Security Services of Ukraine in Dnipropetrovsk region, pp. 525–532 (in Russian).

Protokol doprosa obvinyayemogo Gedzika Efrema Ivanovicha [Protocol of interrogation of the accused Gedzik Efrem Ivanovich], 13.04.1938. Fund 6 (R). Inventory 1. File 24103. Vol. 1. Dnipro: Archival Department of the Office of

the Security Services of Ukraine in Dnipropetrovsk region, pp. 64–70 (in Russian).

Protokol doprosa obvinyaemogo Kovalenko Ivana Polikarpovicha [Protocol of interrogation of the accused Kovalenko Ivan Polikarpovich], 8.09.1938. Fund 6 (R). Inventory 1. File 22459. Dnipro: Archival Department of the Office of the Security Services of Ukraine in Dnipropetrovsk region, pp. 11–12 (in Russian).

Protokol doprosa obvinyaemogo Rudasa Kuz'my Fedoseevicha [Protocol of interrogation of the accused Rudas Kuzma Fedoseevich], 25.06.1941. Fund 6 (R). Inventory 1. File 23961. Dnipro: Archival Department of the Office of the Security Services of Ukraine in Dnipropetrovsk region, pp. 9–11 (in Russian).

Protokol doprosa obvinyaemogo Rudasa Kuz'my Fedoseevicha [Protocol of interrogation of the accused Rudas Kuzma Fedoseevich], 4.07.1941. Fund 6 (R). Inventory 1. File 23961. Dnipro: Archival Department of the Office of the Security Services of Ukraine in Dnipropetrovsk region, pp. 19–19 verso (in Russian).

Reshetnikov, Yu., Sannikov, S., 2000. *Obzor istorii Evangel'sko-baptistskogo bratstva v Ukraine* [Overview of the Evangelical Baptist Brotherhood in Ukraine]. Odessa: Bogomyslie. Available at: http://yakov.works/history/20/iz_istori/reshetn.html [Accessed: 27.04.2020] (in Russian).

Savin, A. I., 2008. Repressii v otnoshenii evangel'skikh veruyushchikh v Sibiri v 1939–1941 gg. [Repressions against Evangelical believers in Siberia in 1939–1941] in Papkov, S. A., ed., 2008. *Kniga pamyati zhertv politicheskikh repressiy v Novosibirskoy oblasti* [The book of memory of victims of political repressions in the Novosibirsk region]. Novosibirsk: Sova, issue 2, pp. 597–610 (in Russian).

Shchelkunov, A. A. 2019. Massovye repressii protiv pravoslavnoy Tserkvi v Ukrainskoy SSR v 1939–1941 gg.: dokumenty i materialy [Mass repressions against the Orthodox Church in the Ukrainian SSR in 1939–1941: documents and materials]. *Vestnik tserkovnoy istorii* [Bulletin of Church History]. Moskva, No 1–2 (53–54), pp. 114–142 (in Russian).

Schelkunov, A. A., 2017. Transformatsiya karatel'noy politiki sovetskogo gosudarstva protiv Pravoslavnoy Tserkvi v 1939–1941 gg. [Transformation of the Punitive Policy of the Soviet State against the Orthodox Church in 1939–1941]. *Vestnik pravoslavnogo Svyato-Tikhonovskogo humanitarnogo universiteta. Seriya 2: Istoriya. Istoriya Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi* [Bulletin of the Orthodox St. Tikhon Humanitarian University. Series 2: History. History of the Russian Orthodox Church]. Moskva, No 3 (76), pp. 78–88 (in Russian).

Spravka o prokhodyashchikh po delu № 79632 [Information on the case No. 79632], 7.01.1939. Fund 6 (R). Inventory 1. File 24103. Vol. 4. Dnipro: Archival Department of the Office of the Security Services of Ukraine in Dnipropetrovsk region, p. 71b (in Russian).

Spravka po arkhivno-sledstvennomu delu № 430 na Pavlova Leontiya Lavrent'evicha [Information on the archive-investigation case No. 430 on Pavlov Leonty Lavrentievich], 6.02.1958. Fund 6 (R). Inventory 1. File 24103. Vol. 2. Dnipro: Archival Department of the Office of the Security Services of Ukraine in Dnipropetrovsk region, pp. 392–392 verso (in Russian).

Spravka po arkhivno-sledstvennomu delu № 445 na Prihodchenko Petra Zochimovicha [Information on the archive-investigative case No. 445 on Prihodchenko Petro Zochimovich], 6.02.1958. Fund 6 (R). Inventory 1. File 24103. Vol. 2. Dnipro: Archival Department of the Office of the Security Services of Ukraine in Dnipropetrovsk region, pp. 393–393 verso (in Russian).

Spravka po arkhivno-sledstvennomu delu № T-8114 po obvineniyu Travleeva Georgiya Mikhaylovicha [Information on the archive-investigative case No. T-8114 on charges of Georgy Mikhailovich Travleyev], 27.01.1958. Fund 6 (R). Inventory 1. File 24103. Vol. 2. Dnipro: Archival Department of the Office of the Security Services of Ukraine in Dnipropetrovsk region, pp. 387–387 verso (in Russian).

Tereshchenko, R., 2009. Vykorinyuyuchy sluzhyteliv kul'tu... [Eradicating the clergy] in Borodin, Ye. I., Bazhan, O. H., Ivanenko, V. V., et al., eds., 2009. *Reabilitovani istoriyeyu* [Rehabilitated by history] in 27 volumes. *Dnipropetrovs'ka oblast'* [Dnepropetrovsk region] in 2 volumes: Dnipropetrovs'k: Monolit, vol.1, pp. 558–562 (in Ukrainian).

Tsypin, V., 1997. *Istoriya Russkoy Tserkvi. 1917–1997* [History of the Russian Church. 1917–1997]. Moskva: Izdatel'stvo Spaso-Preobrazhenskogo Valaamskogo monastyrya. Available at: https://azbyka.ru/otechnik/Vladislav_Tsypin/istoriya-russkoj-tserkvi-1917-1997/6 [Accessed: 27.04.2020] (in Russian).

Vypiska iz protokola sudebnogo zasedaniya Ugolovnoy Kollegii obsluda [Extract from the protocol of the court session of the Criminal Board of the regional court], 28.04.1939. Fund 6 (R). Inventory 1. File 24103. Vol. 2. Dnipro: AD OSSU in Dnipropetrovsk region, pp. 151, verso (in Russian).

Vyroky kriminal'noho sudu Dnipropetrovs'koy oblasti [The sentence of the criminal court of Dnipropetrovsk region], 19.08.1939. Fund 6 (R). Inventory 1. File 24103. Vol. 3. Dnipro: AD OSSU in Dnipropetrovsk region, pp. 652–659, verso (in Ukrainian).